

TROSKA O STAN MATERIALNY KOŚCIOŁA PW. ŚW. KATARZYNY W BRANIEWIE W XIX I I. POŁOWIE XX WIEKU

Treść: – 1. Rys historyczny i architektura kościoła. – 2. Etapy prac remontowo-budowlanych. – 3. Renowacja ołtarzy. – 4. Pozostałe prace budowlano-renowacyjne. – 5. Finansowanie przeprowadzonych prac. – 6. Refleksje końcowe. – Summary

I. RYS HISTORYCZNY I ARCHITEKTURA KOŚCIOŁA

Budowa gotyckiej świątyni pw. św. Katarzyny Aleksandryjskiej w Braniewie, która urzekąca swoim pięknem do czasu ostatniej pożogi wojennej, rozpoczęła się w połowie XIV wieku. Zachowały się dane faktograficzne prezentujące ważniejsze etapy budowy kościoła. W 1346 r. zapoczątkowano prace związane ze wznoszeniem chóru, w 1381 r. zakończono stawianie murów świątynnych. Wieżę na planie kwadratu, przewidzianą w pierwotnym projekcie, wybudowano dopiero w 1426 r. W tym czasie pojawiły się po jej obu stronach oddzielne kaplice: od strony południowej kaplica Matki Bożej i od północnej – kaplica marynarzy (zwana od czasów biskupa Mikołaja Tungena kaplicą Wieczerzy Pańskiej). Kościół otrzymał sklepienia korpusu w 1442 r., odbudowane po pożarze z 1480 r. jeszcze przed końcem piętnastego stulecia¹. Wspomniany pożar, spowodowany uderzeniem pioruna, zniszczył również wieżę. Braniewska rada miasta zwróciła się wówczas do Gdańska z prośbą o pozwolenie na zbiórkę ofiar wśród gdańszczan oraz wyręb drzewa na mierzei w celu pozyskania materiału na jej odbudowę. Wskutek niesprzyjającego czasu wojny rycerskiej, a szczególnie najazdu wielkiego mistrza Albrechta w 1520 r. na Braniewo, oprócz krzywd doznanych przez miejscową ludność, ucierpiał również kościół². Wieża została odbudowana w 1526 r. przez mistrza Niclisa (Mikołaja) z Ornety i miała teraz 63 metry wysokości. W 1622 r. piorun ponownie ude-

¹ Beilage zu Nr. 269 der Ermländischen Zeitung, 23.11.1906; A. B o e t t i c h e r, Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Ospreussen, H. IV, Das Ermland, Königsberg 1894, s. 45, 51; G. D e h i o, E. G a l l, Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler. Deutschordensland Preußen, München – Berlin 1952, s. 172; D. L o y a l, Sakrale Backsteingotik im Ermland. Eine bautopographische Untersuchung, Bonn 1995, s. 70–77; A. R z e m p o ł u c h, Przewodnik po zabytkach sztuki dawnych Prus Wschodnich, Olsztyn 1992, s. 25.

² S. A c h r e m c z y k, A. S z o r c, Braniewo, Olsztyn 1995, s. 55; F. B u c h h o l z, Führer durch die St. Katharinenkirche zu Braunsberg, Braunsberg 1940, s. 6.

rzył w wieżę, ale dzięki obecności dzwonnika pożar został natychmiast ugaszony. Ze względu na zły stan techniczny kaplica Matki Bożej, pierwotnie ufundowana w 1420 r. przez burmistrza Heinricha Flugge (*nota bene* uwikłanego w wieloletni proces o morderstwo), została w 1721 r. zastąpiona budowlą barokową. Rok później dostawiono do wschodniej części korpusu nawowego po stronie północnej nową kaplicę chrzcielną. Dnia 2 lipca 1812 r. podczas burzy ponownie wybuchł pożar, tym razem na wieżycze pod chorągiewką dachową kościoła, jednak udało się go szczęśliwie ugasić. Świątynia poddana została wówczas niewielkim pracom renowacyjnym. Po raz kolejny fara braniewska została dotknięta skutkami uderzenia pioruna w 1828 r., który uszkodził m.in. podstawę chrzcielnicy wewnątrz kościoła³.

Kościół stanowił znakomity przykład świątyni halowej, trójnawowej, orientowanej, założonej na planie wydłużonego prostokąta z niewielkim jednoprzęsłowym prezbiterium, trójbocznie zamkniętym. Jego długość wynosiła 41 metrów, a szerokość 25 metrów. Świątynia posiadała gwiazdisto-sięciowe sklepienie z żebrem przewodnim, z wyjątkiem kaplicy Matki Bożej, która wyróżniała się sklepieniem kolebkowym z lunetami oraz mniejszej zakrystii usytuowanej po stronie południowej o sklepieniu krzyżowym. Od strony północnej prezbiterium kościoła ograniczone było dużą zakrystią. Rytmikę wnętrza wyznaczały ośmioboczne filary, rozmieszczone po pięć w dwóch rzędach, tworzące sześć przęseł. W chórze znajdowały się trzy duże i dwa mniejsze okna. Nawa południowa była prześwietlona siedmioma oknami, natomiast północna czterema. Dwa mniejsze okna oświetlały małą empore organową, a trzy prześwity odróżniały kaplicę Ostatniej Wieczerzy⁴ od dwuokiennej dedykowanej Matce Bożej. Ważną rolę w świątyni spełniała duża empora organowa z wejściem od zewnętrznej strony wieży oraz, wybudowana w 1500 r. z fundacji biskupa Łukasza Watzenrodego, mała empora muzyczna z wejściem dostępnym schodami umieszczonymi w wieżycze od przedsionka dużej zakrystii⁵.

II. ETAPY PRAC REMONTOWO-BUDOWLANYCH

W XIX wieku, a szczególnie w latach 1855–1859, fara braniewska została poddana gruntownym pracom remontowo-budowlanym. W latach kończącego się stulecia (1891–1897) stała się ponownie miejscem ożywionych zmian budowlanych. Pod patronatem proboszcza parafii, a jednocześnie archiprezbitera braniewskiego, ks. Antona Materna, a według wizji konserwatora Ludwiga Persiusa, przeprowadzo-

³ Tamże, s. 6–7; Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, Seria Nowa, t. 2, z. 1, Braniewo, Frombork, Orneta i okolice (dalej Katalog Braniewo), red. M. Arszyński, M. Kutzner, Warszawa 1980–1981, s. 14.

⁴ Nazwa kaplicy wynikała rzekomo z tradycji sięgającej 1490 r., kiedy papież zezwolił na uzyskanie odpustu tym, którzy towarzyszyli w Wielki Czwartek przeniesieniu Najświętszego Sakramentu do wspomnianej kaplicy; F. B u c h o l z, jw., s. 19. A. Boetticher łączy nadanie nazwy kaplicy z faktem wprowadzenia samej procesji. – Die Bau- und Kunstdenkmäler, jw., s. 51.

⁵ Beilage zu Nr. 269 der Ermländischen Zeitung, 23.11.1906. Por. T. C h r z a n o w s k i, Przewodnik po zabytkowych kościołach północnej Warmii, Olsztyn 1978, s. 16–17; Kościoły i kaplice Archidiecezji Warmińskiej, t. 1, Święta Warmia, red. B. Magdziarz, Olsztyn 1999, s. 124; Katalog Braniewo, s. 16.

no modyfikację wnętrza kościoła, która doprowadziła do ryzykownej interwencji w jej tkankę artystyczną. Jednak dzięki przemyślanej koncepcji wystroju, współpracy ze znanymi artystami oraz wsparciu ze strony zarządu parafialnego, a przede wszystkim prezesa Warmińskiego Towarzystwa Historycznego, ks. prof. Franza Dittricha, udało się przywrócić świątyni artystyczny splendor i blask w modnej wówczas, gotycyzującej postaci⁶.

Warto przyrzeć się trosce o kondycję materialną analizowanego kościoła św. Katarzyny Aleksandryjskiej w pierwszej fazie znaczących zmian budowlanych, przypadających na połowę XIX wieku. Na nowo został wówczas wykonany szczyt południowy (tym razem w formie schodkowej), wymieniono również wszystkie maswerki okien. W tym samym czasie (1859 r.) poddano renowacji wygięty łuk tęczowy. Rozebrano także ołtarze, które ze względów artystycznych, a być może nawet ideologicznych, nie korespondowały z duchem epoki. Wymalowane zostało sklepienie znajdujące się nad prezbiterium. Nie bez sprzeciwu ze strony zarządu parafialnego usunięto starą zaprawę z filarów i ścian, przywracając im oryginalną fakturę⁷, pozostałe części otynkowano zaprawą wapienną. Prace renowacyjne przypieczętowano malarskimi zdobieniami sklepień świątyni (żebra i zworniki), filarów, kapiteli i ścian (fryz świątynny)⁸.

Z pewnością wyodrębniły kaplice, znajdujące się po obu stronach wieży, uwytknęły charakter addycyjny braniewskiej świątyni. W celu wprowadzenia zgodnej z duchem epoki koherentnej dyspozycji wnętrza, zdecydowano się na przedłużenie naw bocznych, które powiększyły się optycznie o przestrzeń wspomnianych kaplic poprzez usunięcie prowadzących do nich drzwi, zmianę położenia ołtarzy oraz likwidację empory⁹ należącej do kaplicy Ostatniej Wieczerzy. Przed kaplicą znajdowała się chrzcielnica z pokrywą pochodzącą z 1575 r., ozdobioną herbem kardynała Stanisława Hozjusza oraz przedstawieniem siedmiu sakramentów i sceną chrztu Jezusa. Chrzcielnica została przeniesiona do kaplicy, natomiast pokrywa trafiła czasowo do miejscowego muzeum¹⁰.

Wraz z renowacją ścian i filarów podjęto decyzję usunięcia starych obrazów, które w mniemaniu oceny ówczesnych znawców pozbawione były artystycznej wartości. W ich miejsce zostały zamówione nowe, które w większości zawieszono w kaplicach. Boczne ściany kościoła ozdobiono stacjami drogi krzyżowej, wykonanymi z połączonej miedzi przez Georga Goldkuhle w latach 1892–1897¹¹. Przy stacji XIII proboszcz prosił artystę, aby wygrawerował inskrypcję: Donavit Marianna Klafki¹².

⁶ F. B u c h h o l z, jw., s. 7; Katalog Braniewo, s. 15; D. L o y a l, jw., s. 77–78.

⁷ Tzn. bez otynkowania, o czym miały świadczyć starannie położone fugi odsłonięte w trakcie wspomnianych prac remontowych.

⁸ Beilage zu Nr. 269 der *Ermländischen Zeitung*, 23.11.1906; Katalog Braniewo, s. 14.

⁹ Na emporze przebywali co czwartek wierni uczestnicząc we mszy św. sprawowanej na pamiętkę ustanowienia Eucharystii.

¹⁰ Beilage zu Nr. 269 der *Ermländischen Zeitung*, 23.11.1906.

¹¹ Tamże.

¹² AAWO, Braniewo 11, k. 211.

W 1893 r., a zatem w drugiej fazie zasadniczych przemian artystycznych braniewskiej fary, władze duchowne pozytywnie zaopiniowały projekt zewnętrznej restauracji kościoła i zakrystii według projektu Hertla. Zarząd parafialny zgodził się, aby wybudować nowy przedsionek prowadzący do dużej zakrystii. W 1893 r. podpisano umowę w sprawie położenia nowego dachu nad zakrystią¹³. Za te prace kasa parafialna miała wypłacić 5000 marek. Do tego należy doliczyć również budowę wiatrolapu w kruchcie pod wieżą za 800 marek¹⁴. Pozytywnie zaopiniowano dobudowę od strony północnej dużego portalu wejściowego i zmiany budowlane dotyczące małej zakrystii usytuowanej po stronie południowo-wschodniej¹⁵. Max Meckel zaprojektował drzwi do przedsionka świątyni, których realizację powierzono Heinrichowi Splietowi z Elbląga. Umowa w tej sprawie została podpisana 9 maja 1893 r.¹⁶

Duże zainteresowanie okazał ks. Anton Matern całościowej wizji artystycznej prezbiterium, która stopniowo nabierała kształtów w czasie kolejnych etapów prac remontowo-budowlanych. Ks. Matern przeprowadził zaakceptowany przez kurie w 1894 r. plan naniesienia polichromii na wąskie nisze ścian prezbiterium. Każde z tych miejsc miało być poświęcone określonym świętym. Pierwsza nisza była zarezerwowana dla męczenników: Szczepana, Wawrzyńca, Bonifacego, Wojciecha, Brunona (lub św. Jana Nepomucena). Drugą niszę poświęcono grupie świętych wyznawców: Mikołajowi, Marcinowi, Benedyktowi, Antoniemu i Ignacemu. Trzecią grupę tworzyły męczenniczki: Cecylia, Agata, Łucja, Agnieszka, Dorota. Natomiast ostatnią niszę miały zdobić święte: Anna, Marta, Katarzyna z Sieny, Teresa i Róża z Limy. Ostatecznie zmodyfikowano pierwotne zamierzenia, kierując się zapewne przejrzystością kompozycji. Z tej przyczyny nie namalowano we wspomnianych niszach następujących świętych: Wojciecha, Brunona, Antoniego i Ignacego¹⁷.

Również posadzka kościoła skupiła uwagę protektorów świątyni. Wykonana pierwotnie, jak w większości warmińskich kościołów, z cegły, w XVII wieku została pokryta płytami nagrobnymi oraz flizami. Na skutek upływu czasu jej powierzchnia uległa stopniowej deformacji. Przy okazji prac renowacyjnych w 1895 r. zastąpiono ją płytkami sprowadzonymi z Mettlach, z zakładu produkcyjnego Villeroy & Boch. Stare, duże płyty kamienne znalazły swoje miejsce przeznaczenia w tej części świątyni, która znajdowała się pod wieżą, oraz na placu kościelnym. Stare flizy zostały w części sprzedane, a w części użyte w braniewskich kościołach Świętej Trójcy, Świętego Krzyża oraz kaplicy cmentarnej św. Rocha¹⁸.

Podczas kolejnego etapu prac remontowo-budowlanych skupiono się na siedziskach. Były one częściowo uszkodzone, z drugiej strony nie korespondowały z możliwością ich praktycznego ustawienia ze względu na zaistniałe wcześniej modyfikacje budowlane, a ponadto nie harmonizowały z pozostałymi elementami wystroju wnętrza. Jedynie kaplice tymczasowo zachowały stare ławki. Oczywiście,

¹³ Tamże, k. 8.

¹⁴ Tamże, k. 9v.

¹⁵ Tamże, k. 57–58.

¹⁶ Tamże, k. 59.

¹⁷ Tamże, k. 248v–249; F. B u c h h o l z, jw., s. 9.

¹⁸ Beilage zu Nr. 269 der *Ermländischen Zeitung*, 23.11.1906.

nie zrezygnowano z dotychczasowych wartościowych krzesel dębowych oraz stali przeznaczonych dla celebrynsa, członków rady miasta oraz kupców. Były wykonane w stylu barokowym, a pochodziły z 1644 i 1683 r. W 1678 r. zostały wykonane stalle ufundowane przez rodzinę Hanmann, których część tylna przedstawiała malowane farbą olejną wizerunki św. Andrzeja wraz ze św. Wojciechem i św. Stanisławem Biskupem i Męczennikiem. Należy dodać, że w latach 1895–1896 ufundowano również 6 nowych konfesjonałów, a kredens w zakrystii przeznaczony na przygotowanie szat przed liturgią wraz z akcesoriami poddano renowacji¹⁹. W prezbiterium znajdowały się ponadto krzesła w stylu neogotyckim, wykonane w 1926 r. w elbląskim zakładzie Ottona Römera²⁰.

Jeśli chodzi o wygląd zewnętrznej bryły świątyni, warto wspomnieć, że w czasie pierwszej wojny światowej zarekwirowano m.in. rynny i elementy pokrycia dachowego wykonane z miedzi. W 1930 r. dach nad nawą boczną wymagał przeprowadzenia pilnych prac remontowych. Rozpatrywano użycie takich materiałów budowlanych jak papa dachowa, blacha ocynkowana czy blacha miedziana. Zarząd parafii optował za ostatnim rozwiązaniem, jednak wikariusz kapitulny, ks. August Spannenkrebs sugerował, że użycie drogiego środka budowlanego wymagałoby dodatkowego obciążenia podatkowego parafian, a tego należało uniknąć za wszelką cenę. Proponował więc kupno papy dachowej, która kosztowałaby nie więcej niż 871 marek. Zarząd parafii zdecydował się jednak na blachę wykonaną z żelaza *arm-co*²¹. Kwestią rozpatrywaną pod koniec 1929 r. był również projekt wybudowania łuku przyporowego przy zakrystii²².

III. RENOWACJA OŁTARZY

Kościół posiadał w XVIII wieku 18 ołtarzy, natomiast przed restauracją z 1859 r. już tylko 14. Cztery z nich (dwa z lewej nawy i dwa usytuowane przy ostatnich filarach) definitywnie usunięto, natomiast przy dotychczasowych ołtarzach głównym i znajdującym się w kaplicy ołtarzu ku czci Matki Bożej przeprowadzono prace konserwatorskie (umieszczono je następnie w innych niż dotychczas miejscach). Pozostałe odświeżono i w części skompletowano. W ten sposób pozostawiono w kościele 10 ołtarzy²³. Oto ich skrótna charakterystyka:

1. Wcześniejszy ołtarz główny, który pochodził z 1753 r., o pokaźnych rozmiarach, wykonano w stylu barokowym ozdabiając dwiema wysokimi, drewnianymi kolumnami oraz dwiema dużymi figurami. Inspirację miał stanowić

---

¹⁹ Tamże.

²⁰ F. Buchholz, jw., s. 11, 18.

²¹ APO 367/215, k. 248–254. Rynny na zewnątrz przedsionka do jednej z naw bocznych nie zostały wstawione co najmniej do 1930 r. Dwa dostępne miejsca po rynnach zostały zabezpieczone blachą cynkową. Jednak z biegiem czasu stały się one nieszczęsne powodując butwienie odeskowania oraz wypadanie cegieł gzymsu; zob. tamże, k. 248.

²² Tamże, k. 233.

²³ Beilage zu Nr. 269 der Ermländischen Zeitung, 23.11.1906; G. M a t e r n, Die kirchlichen Bruderschaften in der Diözese Ermland, Braunsberg 1920, s. 64, 92.

rzekomo ołtarz katedralny z Fromborka. Jedna z figur ołtarzowych przedstawiała starotestamentowego arcykapłana, a druga kapłana Nowego Przymierza (figura papieża trzymającego hostię). Rzeźby zostały oddane do muzeum w Braniewie. Duży obraz ołtarzowy, przedstawiający św. Katarzynę Aleksandryjską, został pod koniec XIX wieku przekazany do renowacji uznanemu fachowcowi w swojej dziedzinie, malarzowi Justusowi Bornowskiemu z Elbląga. Po renowacji obraz najprawdopodobniej trafił do kaplicy Wieczery Pańskiej na miejsce wcześniejszego, który został zawieszony nad drzwiami nawy bocznej. W części ołtarza tworzącej belkowanie znajdowały się po bokach 2 siedzące anioły, a na szczycie otoczony złotymi promieniami, tworzącymi rodzaj baldachimu, symbol Opatrzności Bożej wraz z hebrajskim imieniem Boga Jahwe. Opisujący ołtarz, którego stan zachowania nie napawał optymizmem, został usunięty w 1892 r. Zdaniem Mieczysława Orłowicza, autora „Ilustrowanego przewodnika po Mazurach Pruskich i Warmii”, wydanego we Lwowie w 1923 r., ołtarz mógł być usunięty ze względu na wkomponowane w jego strukturę obrazy patronów Polski, św. Wojciecha i św. Stanisława. Powód ten wydaje się jednak mało prawdopodobny, a przeważała zapewne idea regotyżacji świątyni. Projekt nowego ołtarza, wykonanego w 1896 r., powierzono słynnemu architektowi z Freiburga, którym był Max Meckel, a wykonanie współpracującemu z nim Jakobowi Rotermundtowi z Norymbergi. O ołtarzu tak się wyrażał ks. Eugen Brachvogel, który studiował sztukę i architekturę w Rzymie: „Ołtarz jest implikacją eucharystycznego Zbawiciela. Przy tabernakulum skrzydła ołtarza eksponują symbole czterech ewangelistów, którzy strzegą cudowną postać Chleba. Powyżej osoba Ukrzyżowanego podkreślona scenami cudownego rozmnożenia chleba na pustyni oraz Ostatniej Wieczery, która została przedstawiona na tle mieszkania Zbawiciela. Scena eksponuje obietnicę przechowywania Najświętszego Sakramentu” [tł. autora]. Szafa ołtarzowa podzielona na kategory stanowiła zaproszenie skierowane do wiernych, aby odczytać zbawczy sens przedstawionych scen, z lewej strony Zwiastowania NMP, narodzin Chrystusa, pokłonu Trzech Mędrców i Jezusa nauczającego w świątyni, a z prawej – kazania na łodzi, Przemienienia, Zmartwychwstania i spotkania z uczniami w Emaus. W Wielkim Poście, przy zamkniętych skrzydłach ołtarzowych, wierni adorowali sceny dźwigania krzyża z lewej strony, a z prawej złożenia do grobu. W predelli nie mogło zabraknąć zachodnich Ojców Kościoła: św. Grzegorza Wielkiego, św. Hieronima, św. Augustyna i św. Ambrożego. Warto wspomnieć, że ołtarz główny, który znajdował się w świątyni do 1753 r., został sprzedany bądź przekazany kościołowi w Nowym Stawie²⁴. Przed ołtarzem głównym stały stopniowane balaski o wysokim poziomie wykonania, za ołtarzem natomiast znajdowała się płyta nagrobna biskupa Pawła Legendorfa, który zmarł nie-

²⁴ Beilage zu Nr. 269 der *Ermländischen Zeitung*, 23.11.1906; F. B u c h h o l z, jw., s. 8–9; M. O r ł o w i c z, Ilustrowany przewodnik po Mazurach Pruskich i Warmii, na nowo podali do druku G. Jasiński, A. Rzempoluch, R. Traba, Olsztyn 1991, s. 270; A. B o e t t i c h e r, jw., s. 47.

spodziewanie w Braniewie w 1467 r. Płyta jest obecnie w zbiorach Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie²⁵.

2. Ołtarz świętych Piotra i Pawła (tzw. ołtarz urzędu miasta), pochodził z 1640 r. Był on, pomijając rzeźby ołtarzowe, znakomitym przykładem dzieła epoki renesansu. Okazały ołtarz podzielony był na trzy kondygnacje. Jego główna część obrazowała scenę kroczenia po jeziorze w momencie, kiedy Chrystus wyciągał dłoń ratując tonącego Piotra (obraz olejny). W pierwszej kondygnacji elementem dominującym był obraz olejny ukazujący nawrócenie św. Pawła, wzorowany na Rubensie. I wreszcie drugą kondygnację dekorował obraz olejny, ukazujący uwolnienie z więzienia św. Piotra²⁶.
3. Ołtarz św. Mikołaja znajdował się przy pierwszym filarze po prawej stronie. Był to tzw. ołtarz krawców, ale i marynarzy. Został ufundowany przez rajcę Crispina Eisenblettera. Należał do jednych z najznakomitszych przykładów sztuki renesansu we wnętrzu braniewskiej świątyni. Dekorował go tryptyk obrazowy ukazujący sceny z życia św. Mikołaja: środkowa przedstawiała otrzymanie mitry przez świętego, po lewej – legendarną opowieść o uratowaniu statku, a po prawej – jedno z najpopularniejszych przedstawień przywołujących ofiarowanie daru pieniężnego biednym dziewczętom. W głównej kondygnacji znajdował się obraz olejny Narodziny Chrystusa, powyżej Chrztus Chrystusa. Całość zwieńczona była figurą Serca Jezusowego, wykonaną prawdopodobnie w czasie renowacji (prace pozłotnicze) przeprowadzonej przez malarza Georga Masutha z Reszla w 1938 r. lub krótko po niej²⁷.
4. Ołtarz Matki Bożej, usytuowany przy pierwszym filarze z lewej strony, został ufundowany około 1700 r. przez handlarza Thomasa Hanmanna. Stanowił przykład sztuki barokowej, w ocenie ówczesnych znawców nie prezentował jednak szczególnych walorów artystycznych i z tego względu został usunięty. W jego miejsce został wykonany w 1896 r. neogotycki ołtarz przez Petera Paula Metza z Gebrazhofen. Mieczysław Orłowicz twierdził, że ołtarz stanowi udane zestawienie gotyckich rzeźb w nowej formie. Na jego reliefach wyobrażono scenę grzechu pierworodnego z lewej strony oraz Koronację Maryi z prawej. W części środkowej ustawione były w niszach figury Matki Bożej z Dzieciątkiem, z obu stron – św. Franciszek z Asyżu i św. Elżbieta Węgierska – patroni fundatora ołtarza, ks. Franza Dittricha, i jego matki. Nad częścią środkową znajdowały się popiersia świętych Ojców Kościoła – Grzegorza Wielkiego, Hieronima i Augustyna, w predelli św. Leona i św. Ambrożego. Pomiędzy ostatnimi dwoma popiersiami zostały umieszczone rzeźby Zbawiciela jako Męża Boleści w otoczeniu Matki Bożej i św. Jana Ewangelisty.

²⁵ F. Buchholz, jw., s. 15; A. Rempouch, jw., s. 25; J. Sikorski, Paweł Legendorf, w: *Poczet biskupów warmińskich*, red. S. Achremczyk, Olsztyn 2008, s. 78.

²⁶ F. Buchholz, jw., s. 12; Beilage zu Nr. 269 der *Erländischen Zeitung*, 23.11.1906; A. Boetticher, jw., s. 48.

²⁷ F. Buchholz, jw., s. 12; Beilage zu Nr. 269 der *Erländischen Zeitung*, 23.11.1906; A. Boetticher, jw., s. 48.

- W okresie Wielkiego Postu zamknięte skrzydła ukazywały wiernym postacie Matki Bolesciwej i św. Weroniki²⁸.
5. Ołtarz św. Barbary znajdował się przy trzecim filarze po prawej stronie. Wcześniej był dedykowany św. Walentemu, jednak z czasem główny obraz ołtarzowy, prezentujący patrona, został zastąpiony malarskim wizerunkiem św. Barbary, wykonanym w technice tempery. Święta określona przez swoje atrybuty trzymała z jednej strony wieżę, a z drugiej miecz. Ołtarz należał do fundacji burmistrza Jakoba Bartscha, czas jego powstania określano na 1609 r., a traktowany jako ołtarz kowali i ślusarzy. Umieszczono w nim ponadto obrazy olejne Uczniowie w Emaus oraz przedstawienie św. Eligiusza²⁹.
  6. Ołtarz Świętego Krzyża znajdował się przy trzecim filarze z lewej strony. Został ufundowany bądź odnowiony przez burmistrza Jakoba Bartscha w 1607 r., a w 1738 r. przybrał kształt znany w pierwszej połowie XX wieku. Predella ołtarza prezentowała obraz olejny Chrystusa na Górze Oliwnej. Z obu stron znajdowały się korynckie kolumny oraz figury św. Andrzeja po prawej i św. Piotra po lewej stronie. W górnej kondygnacji widoczny był prawdopodobnie obraz o temacie Pietà bądź Oplakiwanie. Flankowały go rzeźby św. Wawrzyńca z prawej oraz św. Anny z lewej strony. W zwieńczeniu ołtarza umieszczono figurę św. Jakuba Starszego³⁰.
  7. Ołtarz św. Andrzeja, niegdyś św. Jana, usytuowany przy czwartym filarze po prawej stronie, zwany był ołtarzem sukienników (i prawdopodobnie szewców). Pierwotnie znajdujący się w tym miejscu ołtarz fundacji szkockiego kupca Johanna Meiera został przy okazji dziewiętnastowiecznych prac restauracyjnych usunięty, jednak szafa ołtarzowa, będąca środkową częścią gotyckiego ołtarza skrzydłowego, wróciła na swoje właściwe miejsce, czyli do kaplicy Wieczerzy Pańskiej. Predellę ołtarza św. Andrzeja dekorował obraz olejny przedstawiający śmierć św. Franciszka Ksawerego. Pomiędzy kręconymi kolumnami, ozdobionymi winnym krzewem, znajdowała się późnogotycka tablica z wyobrażeniem św. Andrzeja, otoczonego apostołami Jakubem Młodszym i Filipem. Obraz ten, zanim stał się częścią ołtarza św. Andrzeja, dekorował północną ścianę świątyni. Powyżej pomiędzy podobnymi kolumnami umieszczono obraz pochodzący z 1610 r., przedstawiający Madonnę z Dzieciątkiem, nad którą aniołowie trzymali koronę³¹.
  8. Ołtarz św. Brygidy, mający swoje miejsce przy 4 filarze z lewej strony, został wykonany w 1639 r. dzięki wyszczególnionej w spadku fundacji Elisabeth Lubin, małżonki Johanna Ludwiga von Demuth. Tuż obok predelli umiesz-

²⁸ F. B u c h h o l z, jw., s. 24–25; M. O r ł o w i c z, jw., s. 271; Beilage zu Nr. 269 der *Ermländischen Zeitung*, 23.11.1906.

²⁹ F. B u c h h o l z, jw., s. 13; Beilage zu Nr. 269 der *Ermländischen Zeitung*, 23.11.1906; A. B o e t t i c h e r, jw., s. 50.

³⁰ F. B u c h h o l z, jw., s. 24; Beilage zu Nr. 269 der *Ermländischen Zeitung*, 23.11.1906; A. B o e t t i c h e r, jw., s. 51.

³¹ F. B u c h h o l z, jw., s. 14–15; Beilage zu Nr. 269 der *Ermländischen Zeitung*, 23.11.1906; A. B o e t t i c h e r, jw., s. 50–51.

czono obraz Marii Magdaleny obmywającej stopy Zbawiciela. Pomiędzy korynckimi kolumnami znajdował się obraz namalowany w późniejszym czasie przez malarza Sequenza z Pragi. Fundatorem tego dzieła był Johann Lingk (1815–1888), braniewski archiprezbiter, późniejszy kanonik fromborski³².

9. Ołtarze św. Michała Archaniola (usytuowany przy piątym filarze z prawej strony), św. Jakuba (przy piątym filarze z lewej strony) i św. Katarzyny (przy ścianie północnej) zostały definitywnie usunięte. Pozostałe po nich obrazy rozdysponowano wewnątrz świątyni: obraz św. Michała Archaniola w stalach Hanmanna, obraz św. Jakuba – przy wejściu do kaplicy Wieczerzy Pańskiej, a obraz św. Katarzyny – w wejściu na wieżę. Drewniane części konstrukcji ołtarzy św. Michała Archaniola i św. Jakuba, będące w dobrym stanie, były przechowywane w zadaszonym pomieszczeniu za kościołem³³.
10. Ołtarz znajdujący się wcześniej w kaplicy poświęconej Matce Bożej został za pozwoleniem władz kościelnych sprzedany do kościoła w Dąbrówce Malborskiej, gdzie służył jako ołtarz główny. Obrazy z tego ołtarza pozostały jednak w braniewskiej świątyni i zostały zawieszono we wspomnianej kaplicy. Na miejsce sprzedanego obiektu powrócił niegdyś znajdujący się tam ołtarz, który został wcześniej usytuowany przy ścianie tylnej kaplicy. Był to jeden z najcenniejszych obiektów artystycznych w świątyni. Barokowa obudowa kryła w sobie gotycki ołtarz z podwójnymi skrzydłami, wykonany przed 1503 r. Jego środkową część zdominował obraz malarstwa tablicowego, przedstawiający Madonnę z Dzieciątkiem w glorii na sierpie półksiężycy. Dzieciątko trzymało w dłoni różaniec z czerwonych pereł (koraliki?). Dwaj aniołowie nakładali Maryi koronę, natomiast czterech pozostałych grało na instrumentach muzycznych. W dolnej części przedstawienia została ukazana donatorka wraz z synem, opatrzeni banderolami. Kwatery środkowe strony wewnętrznej skrzydeł poświęcono scenom z życia Maryi, z lewej strony – Zwiastowaniu i Narodzinom Zbawiciela, a z prawej – Pokłonowi Trzech Króli i Wniebowzięciu Maryi. W przypadku zamkniętych skrzydeł wierni kontemplowali widok czterech świętych dziewic: Katarzyny, Barbary, Małgorzaty i Doroty. Zewnętrzna strona skrzydeł zarezerwowana była postaciom świętych Anny Samotrzeciej i Brygidy, a dolna partia świętym Jerzemu i Krzysztofowi. Snycerka na predelli ukazywała św. Dominika otrzymującego różaniec od Królowej Niebios. Przedstawienie zostało wykonane przy okazji renowacji obiektu datowanej na 1895 r. Prace malarskie podjął się wspomniany Justus Bornowski z Elbląga, a stolarskich Peter Paul Metz z Gebrazhofen³⁴.
11. Stary, dość wysoki ołtarz kaplicy Wieczerzy Pańskiej został w 1896 r. sprzedany kościołowi w Butrynach (miał stanąć w miejscu spalonego ołtarza, prawdopodobnie nie został jednak wiernie odtworzony), a na jego miejsce,

³² F. B u c h h o l z, jw., s. 23–24; zob. A. K o p i c z k o, Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1821–1945, cz. 2, Słownik, Olsztyn 2003, s. 169; Beilage zu Nr. 269 der *Erm-ländischen Zeitung*, 23.11.1906; A. B o e t t i c h e r, jw., s. 51.

³³ Beilage zu Nr. 269 der *Erm-ländischen Zeitung*, 23.11.1906.

³⁴ F. B u c h h o l z, jw., s. 16.

jak już wspomniano, została przeniesiona szafa ołtarzowa z ołtarza poświęconego św. Janowi. Wcześniej uzupełnienia braków tego ostatniego ołtarza, zdobień i pozłocenia podjął się malarz Georg Goldkuhl z Wiedenbrück. Jak się wydaje, rozpoczął on współpracę z archiprezbiterem braniewskim jako podwykonawca innego artysty (rzeźbiarza) wywodzącego się z Wiedenbrück, Heinricha Schweppenstedde, który złożył mu 5 grudnia 1892 r. ofertę dotyczącą prac przy ołtarzu z kościoła św. Katarzyny w Braniewie³⁵. Na podstawie kosztorysu Goldkuhla, przygotowanego 12 grudnia 1892 r. i opiewającego na kwotę 5061 marek, można odtworzyć koncepcję ołtarza. Wewnętrzna strona niższych skrzydeł miała przedstawiać z jednej strony ofiarę Melchizedeka, a z drugiej dwoje uczniów idących do Emaus. Zewnętrzna strona skrzydeł ukazywała sceny grupowe, skupione wokół postaci św. Jerzego i św. Mikołaja. Wyższe skrzydła przedstawiały od strony wewnętrznej adorujących aniołów z oczami skierowanymi w dół. Strona zewnętrzna ukazywała postacie patronów kościoła św. Katarzynę i św. Marię Magdalenę. Wszystkie obrazy miały być wykonane w stylu neogotyckim. Wymiana korespondencji między archiprezbiterem A. Maternem a malarzem dotyczyła obniżenia ceny podanej w kosztorysie, a w konsekwencji rezygnacji z marginalnych elementów artystycznych ołtarza³⁶.

IV. POZOSTAŁE PRACE BUDOWLANO-RENOWACYJNE

Zarząd kościelny zebrany na posiedzeniu 20 czerwca 1893 r. zdecydował o zamówieniu żelaznej kasy pancernej u Roberta Neumanna w Królewcu. Kasa, o wymiarach 1,90 m wysokości, 0,90 m szerokości i 0,85 m głębokości, miała służyć do przechowywania papierów wartościowych i kosztowności. Koszty wykonania, transportu i montażu miały opiewać na sumę 1160 marek³⁷.

Okna kościoła św. Katarzyny w Braniewie wraz z upływającym czasem pozostawały wiele do życzenia. Szyby stały się matowe, przyciemnione, część z nich potłuczona. Na ich miejsce wykonano nowe, które wprawiano w latach 1894–1904. Zadanie powierzono artyście prof. Fritzowi Geigesowi z Freiburga, którego specjalnością było malarstwo na szkle. Okna prezbiterium oceniano przed II wojną światową za najlepiej wykonane. Środkowe okno przedstawiało w dolnej części Chrystusa spoczywającego w grobie, którego oplakiwał anioł. Z boku Zbawiciela wyrastało drzewo życia, którego gałęzie obejmowały siedem sakramentów. Powyżej przedstawiony był Tron Łaski: Bóg Ojciec trzymał przed sobą ukrzyżowanego Syna Bożego, nad którym pod postacią gołębicy artysta ukazał Ducha Świętego. Okno znajdujące się w prezbiterium po lewej stronie było poświęcone patronce świątyni, św. Katarzynie Aleksandryjskiej. Na dole widoczna była scena, w której związana św. Katarzyna dawała świadectwo wiary przed cesarzem Maksymianem, powyżej przywołano mistyczne zaślubiny św. Katarzyny, natomiast górną część zarezerwo-

³⁵ AAWO, Braniewo 11, k. 18.

³⁶ Tamże, k. 20; Beilage zu Nr. 269 der *Ermländischen Zeitung*, 23.11.1906.

³⁷ AAWO, Braniewo 11, k. 84.

wano zobrazowaniu męczeństwa świętej patronki. Okno wieńczyło wyobrażenie Chrystusa zabierającego do nieba duszę św. Katarzyny ukazanej jako małe dziecko. Okno w prawej części prezbiterium poświęcono drugiej patronce kościoła, św. Marii Magdalenie. Dolna scena przywoływała ewangeliczne wydarzenie obmycia nóg Zbawicielowi w czasie posiłku u faryzeusza, powyżej Chrystus ukazujący się Marii Magdalenie jako ogrodnik (*Noli me tangere*), natomiast partie górnej części okna obrazowały pokutnicę w grocie otrzymującą z rąk anioła Komunię św. Pozostałe boczne okna prezbiterium były udekorowane geometrycznymi wzorami oraz formami roślinnymi. Siedem okien nawy południowej obrazowało siedem prośb Modlitwy Pańskiej: 1. „Bądź wola Twoja” – Chrystus modlił się na Górze Oliwnej, obok niego śpiący uczniowie; 2. „Przyjdź królestwo Twoje” – modlący się Zbawiciel przed Miastem Bożym; 3. „Święć się imię Twoje” – Chrystus jako Baranek Boży; 4. „Chleba naszego powszedniego daj nam dzisiaj” – starotestamentalna manna na pustyni; 5. „Odpuść nam nasze winy” – powrót syna marnotrawnego; 6. „Nie wódź nas na pokuszenie” – Chrystus przepędza szatana; 7. „Wybaw nas ode złego” – Daniel w jaskini lwów. W czterech dużych oknach ściany północnej ukazano postacie czterech Ewangelistów³⁸.

Niestety, efekty prac prof. Fritza Geigesa zostały poddane szerokiej krytyce, z uwagi na znaczne zaciemnienie świątyni. Winą obarczono wyłącznie artystę, ponieważ gospodarz świątyni, ks. Matern, w wymianie korespondencji wielokrotnie upominał i przypominał artyście o potrzebie zagwarantowania odpowiedniego natężenia światła we wnętrzu kościoła³⁹.

Obramowanie dużych organów pochodziło z czasów biskupa Krzysztofa Andrzeja Szembeka, którego herb widoczny był pod emporą. Instrument wyszedł spod ręki królewieckiego organmistrza Johanna Mosengela, który ukończył swoje dzieło w 1726 r. W 1909 r. zakład organmistrzowski Brunona Goebela z Królewca wybudował pneumatyczne organy z 42 registrami na trzy manualy i pedał. W 1927 r. została zainstalowana dmuchawa elektryczna do organów⁴⁰.

Osobną kwestią, dość rzetelnie udokumentowaną, pozostaje sprawa instalacji nowych organów w północno-wschodnim narożniku kościoła, na emporze pochodzącej z ok. 1500 r. Zadania podjął się Otto Wilhelm z Ornety, wywodzący się spośród uczniów Johanna Rohna, słynnego organmistrza z Ornety. 15 grudnia 1892 roku. Wilhelm informował archiprezbitera Materna, że organy są już przygotowane, natomiast brakuje obudowy. Tę miał zaprojektować architekt Max Meckel, jednakże ociągał się z realizacją zamówienia⁴¹. Po instalacji małych organów, 5 czerwca 1893 r. na Mszy św. o godz. 8:00 stało się jasne, że registry nie współbrzmiały ze sobą⁴². Po dwukrotnych interwencjach Ottona Wilhelma instrument nadal nie nadawał się do użytku⁴³. Budowniczy zwlekał z podjęciem stanowczych kroków

³⁸ F. B u c h h o l z, jw., s. 23.

³⁹ Beilage zu Nr. 269 der *Erländischen Zeitung*, 23.11.1906.

⁴⁰ F. B u c h h o l z, jw., s. 19.

⁴¹ AAWO, Braniewo 11, k. 19, 25.

⁴² Tamże, k. 72.

⁴³ Tamże, k. 76.

w celu likwidacji ubytków tłumacząc się bólem stopy⁴⁴. Ks. Matern poinformował Wilhelma, że naprawa obciąży go finansowo. Wkrótce potem Otto Wilhelm zmarł. Matern starał się uzyskać informację od żony zmarłego budowniczego organów, dotyczącą prowadzonego przez niego zakładu i ewentualnych zobowiązań przejętych przez jego następców. W tym samym czasie zwrócił się z prośbą do Augusta Terletzkiego o naprawę instrumentu⁴⁵. Koszta naprawy miała ponieść wdowa po Wilhelmie, o czym zapewniał ks. Materna jej brat⁴⁶. Jednakże z obawy przed nieuczciwą konkurencją wdowa sugerowała przejęcie prac przez budowniczego organów Hickmanna, który zadeklarował wdowie pomoc w prowadzeniu dawnego zakładu Wilhelma⁴⁷. Natomiast A. Terletzki polecił Maternowi powierzenie prac przy instrumencie swojemu następcy, budowniczemu organów Eduardowi Wittkowi⁴⁸. Matern domagał się od wdowy, Emilie Wilhelm, 445 marek rekompensaty⁴⁹. Kuria biskupia zmieniła formę spłaty należności obciążającej wdowę po Wilhelmie⁵⁰. Również w przypadku tego instrumentu została zainstalowana dmuchawa elektryczna w 1927 r.⁵¹. Warto nadmienić, że w kościele znajdowały się jeszcze jedno, małe organy, pochodzące z 1725 r.⁵².

Cechę charakterystyczną wcześniejszego wystroju świątyni stanowiło usytuowanie małego chóru bocznego na wyrzeźbionych kolumnach (opatrzonej datą 1618 r.), którego przedłużenie sięgało w przestrzeń nawy bocznej, przez co ta część kościoła była zbyt zaciemniona. Ponieważ wspomniany mały chór, na którym znajdowały się organy, zdaniem ówczesnych decydentów, szpecił świątynię oraz stwarzał alternatywną możliwość uczestnictwa w nabożeństwach osobom przychodzącym zbyt późno (na dodatek miało na nim dochodzić do wybryków młodzieży), sprawa jego przebudowy stała się pilną koniecznością. W wyniku dokonanej restauracji, związanej z rozbiórką małego chóru oraz przemieszczeniem ołtarzy i chrzcielnicy, lewa nawa boczna stała się bardziej przestronna⁵³.

Z dzwonami kościoła św. Katarzyny wiąże się ważne wydarzenie dotyczące kampanii Napoleona, który przebywając 12 czerwca 1812 r. w Braniewie, zachwyił się brzmieniem dużego dzwonu i nakazał przetransportować go do Paryża. Obecnie dzwon ten znajduje się w wieży benedyktyńskiego opactwa Kornelimünster w pobliżu Aachen⁵⁴. Najstarsze dzwony z kościoła św. Katarzyny w Braniewie, które przetrwały do ostatniej wojny, zostały odlane w 1726 r. przez ludwisarza królewiec-

⁴⁴ Tamże, k. 89.

⁴⁵ Tamże, k. 104.

⁴⁶ Tamże, k. 115.

⁴⁷ Tamże, k. 121.

⁴⁸ Tamże, k. 125.

⁴⁹ Tamże, k. 135.

⁵⁰ Tamże, k. 141.

⁵¹ F. B u c h h o l z, jw., s. 25.

⁵² Tamże, s. 18.

⁵³ Beilage zu Nr. 269 der *Ermländischen Zeitung*, 23.11.1906.

⁵⁴ E. F e d e r a u, E. M a t e r n, Braunsberg, Ostpreussen. Stadt und Kreis in Bildern aus vergangenen Tagen, Lippstadt 1986, s. 14. W monografii Braniewa odnaleźć można informację, że dzwon znajdujący się obecnie w Niemczech jest jednym z dwóch dzwonów odlanych w 1726 r.,

kiego Andreasa Dörlinga. Pierwszy z nich miał średnicę 194 cm, ważył 4400 kg i wydawał ton „g”, natomiast drugi o średnicy 163 cm, wadze 2615 kg, wydawał dźwięk „f”. Trzeci dzwon z inskrypcją „Sancta Maria, Mater Dei, ora pro nobis” i wadze 2500 kg został wykonany w 1854 r. przez Friedricha Schulza z Chełmna. Sygnaturka umieszczona w małej wieżyczce została odlana w 1881 r. przez Jeana Colliera z Gdańska. Oprócz tego kościół posiadał mały dzwon po stronie północnej dachu, pochodzący z ludwisarni Franza Schillinga z Apoldy. W czasie I wojny światowej przemysł zbrojeniowy oszczędził cenne, osiemnastowieczne dzwony. Zarekwirowano jedynie dzwon zakupiony wcześniej od Schillinga. W 1927 r. wrocławska firma ludwisarska Hentrich & Mühl wykonała dla braniewskiej fary dwa dzwony, tym samym ich liczba w kościele zwiększyła się do pięciu. W celu zainstalowania żelaznej konstrukcji podtrzymującej nowe dzwony zostało naruszone stare belkowanie do zawieszania dzwonów. Wskutek nierzetelnie przeprowadzonych prac konstrukcja mogła zagrażać życiu ludzi. Policja budowlana wprowadziła zakaz używania dzwonów do czasu wybudowania nowej konstrukcji. Wschodniopruski konserwator zabytków przy wsparciu rady budowlanego Zillmera zażądał wykonania nowego belkowania podtrzymującego dzwony w oryginalnej, starej formie. Niestety pociągnęło to za sobą spore wydatki, które zgodnie z kosztorysem miały wynieść 16 000 marek. Wspólnota parafialna zwróciła się o państwowe dofinansowanie prac naprawczych w wysokości 50% całości kosztów⁵⁵. Wschodniopruski konserwator zabytków Richard Dethlefsen w liście z 1 lutego 1929 r. skierowanym do rady ministerialnego D. Hieckego, sugerował podjęcie decyzji odmownej z uwagi na wcześniejsze pominięcie właściwych procedur budowlanych mających na uwadze ochronę zabytków⁵⁶. W 1929 r. zainstalowano elektryczny napęd dzwonów. Mechaniczne urządzenie założone przez firmę Bockelmann i Kuhlo z Herford umożliwiło, niczym carillon, wybijanie motywu melodii z hymnu *Te Deum*⁵⁷.

Obligatoryjne konsultacje w sprawie instalacji grzewczej opisywanego kościoła toczyły się intensywnie ze wschodniopruskim konserwatorem zabytków w 1929 r. i 1930 r.⁵⁸. Firma „Esch & Co., Mannheim” w październiku 1930 r. założyła ogrzewanie w kościele, z kotłownią usytuowaną prawdopodobnie w części dawnych krypt⁵⁹. Stosując się do wskazań konserwatora Richarda Dethlefsena, od pieca został wbudowany w mur świątynny komin o rozpiętości w świetle 33×33 cm, który wyprowadzono w szczycie ponad dachem. W umieszczonych w prospekcie reklamowym referencjach dotyczących firmy archiprezbiter braniewski Aloys Schulz

---

a zatem wiszących w kościele braniewskim przynajmniej do 1940 r.; zob. S. A c h r e m c z y k, A. S z o r c, jw., s. 235.

⁵⁵ APO 367/215, k. 88, 208.

⁵⁶ Tamże, k. 190.

⁵⁷ Tamże, k. 241; F. B u c h h o l z, jw., s. 29; Bericht des Konservators der Kunstdenkmäler der Provinz Ostpreußen über seine Tätigkeit im Jahre 1927 an die Provinzialkommission zur Erforschung und zum Schutze der Denkmäler in der Provinz Ostpreußen, Königsberg 1928, s. 23.

⁵⁸ Bericht des Konservators der Kunstdenkmäler der Provinz Ostpreußen über seine Tätigkeit im Jahre 1930 an die Provinzialkommission zur Erforschung und zum Schutze der Denkmäler in der Provinz Ostpreußen, Königsberg 1931, s. 18.

⁵⁹ APO 367/215, k. 243.

napisał 5 marca 1931 r., że ogrzewanie w kościele jest równomierne, a jego obsługa prosta i łatwa⁶⁰.

W 1935 r. został zainstalowany system nagłaśniający w braniewskiej farze⁶¹. Prac podjęła się firma Siemens & Halske, która założyła prawdopodobnie sześć głośników⁶².

Warto zwrócić uwagę na pomysł oświetlenia świątyni światłem gazowym. Architekt Max Meckel, ustosunkowując się do tej idei zaznaczał, że oświetlenie gazowe stosuje się w pomieszczeniach prywatnych, sklepach, a przede wszystkim na ulicach. O kościołach, które korzystałyby z tego rodzaju światła, jeszcze nie słyszał. Poza tym sama instalacja i konkretne źródła światła w kościele mogłyby spowodować sporo trudności technicznych⁶³. Archiprezbiter A. Matern nie uległ jednak sugestiom architekta i w 1896 r. sfinalizował planowaną inwestycję. Z pewnością przyczyniło się do tego funkcjonowanie od 1867 r. gazowni w Braniewie⁶⁴. W 1920 r. podłączono w kościele instalację elektryczną. Nie zrezygnowano jednak z oświetlenia gazowego, które pozostawiono na wypadek awarii nowej instalacji, którą poprowadzono wzdłuż urządzeń gazowych⁶⁵. Przy tej okazji słynny wiszący świecznik z figurą Matki Bożej z Dzieciątkiem stał się częścią elektrycznego oświetlenia. O poważnym uszkodzeniu świecznika alarmował, nieco przesadnie, wschodniopruski konserwator zabytków⁶⁶. W 1933 r. sugerował on zamianę oświetlenia na lampy sufitowe, które oświetliłyby całą długość świątyni⁶⁷.

V. FINANSOWANIE PRZEPROWADZONYCH PRAC

Ważną kwestią pozostaje sprawa finansowania omawianych inwestycji. Warto podkreślić, że pod koniec XIX wieku kondycja parafii była na tyle dobra, że braniewska kasa parafialna mogła pokryć znaczną część zobowiązań finansowych. Oprócz tego, liczba osób należących do parafii oraz ich zasobność, a przede wszystkim ofiarność stały się istotnym motorem stymulującym różnorodność inwestycji remontowo-budowlanych podejmowanych przez zarząd parafii. We wcześniejszych okresach fundatorami obiektów byli często burmistrzowie, rajcy, duchowni, handlarze i właściciele ziemscy. Heinrich Flugken, Gertrud Struwe, kanonik Tomasz Werner określani byli jako dobroczyńcy kaplicy Matki Bożej, Jakob Bartsch ufundował

⁶⁰ Prospekt reklamowy „Esch Original Kirchenheizungen, Esch & Co Mannheim, Frankfurt am Main – Hamburg”; por. APO 367/215, k. 224.

⁶¹ Bericht des Konservators der Kunstdenkmäler der Provinz Ostpreußen über seine Tätigkeit im Jahre 1935 an den Herrn Oberpräsidenten des Provinzialverbandes, Königsberg 1936, s. 18.

⁶² APO 367/215, k. 270.

⁶³ AAWO, Braniewo 12, k. 196v–197.

⁶⁴ S. A c h r e m c z y k, A. S z o r c, jw., s. 192.

⁶⁵ APO 367/215, k. 62, 64.

⁶⁶ Bericht des Konservators der Kunstdenkmäler der Provinz Ostpreußen über seine Tätigkeit in den Jahren 1920 bis 1924 an die Provinzialkommission zur Erforschung und zum Schutze der Denkmäler in der Provinz Ostpreußen, Königsberg 1925, s. 21; APO 367/215, k. 48–52, 75–76.

⁶⁷ Tamże, k. 266.

ołtarze św. Barbary i Świętego Krzyża, Crispin Eisenbletter – ołtarz św. Mikołaja, Laurentius Maas – ołtarz św. Jakuba, Franz Lüderich – ołtarz św. Brygidy, Johann Meier – ołtarz św. Jana, Follert, Andreas Hmitz i Georg Kirstein – ołtarz Trójcy Przenajświętszej, Schorn, Michael Preuck, Thomas Hanmann – ołtarz ku czci Matki Bożej. W drugiej połowie XIX i na początku XX wieku ciężar zobowiązań finansowych, oprócz kasy parafialnej, rozkładał się pomiędzy wszystkich członków parafii⁶⁸.

Poniższa tabela zawiera rodzaj przeprowadzanych prac przy kościele św. Katarzyny Aleksandryjskiej w latach 1892–1904 wraz z zestawieniem finansowym.

Czas wykonywanych prac	Rodzaj przeprowadzanych czynności	Autor projektu lub wykonawca	Cena w markach
1892–93	Prace murarskie i malarskie	Justus Bornowski, Elbląg	34052,10
1892–93	Czyszczenie ołtarzy, chórów, obrazów	Justus Bornowski, Elbląg	1260,20
1892	Wykonanie podium do chrzcielnicy z płytek cementowych, jak również prowizoryczne zabezpieczenie czterech miejsc po rozebranych ołtarzach	Justus Bornowski, Elbląg	324,79
1892	Prace przy ołtarzach i przy dębowym siedzisku	Neumann stolarz	170,00
1893	Wykonanie stojaka i kratki przy chrzcielnicy	Heinrich Splieth, Elbląg	1346,00
1893	Prace ślusarskie przy chrzcielnicy	Langkau ślusarz	47,70
1893	Prace malarskie przy chrzcielnicy	Justus Bornowski, Elbląg	64,00
1893	Rozbiórka małego chóru bocznego	Möller, Braniewo	144,31
1893	Zwieńczenie przy dużym chórze	Neumann stolarz	150,00
1893	Podium oraz szafa na książki	Neumann stolarz	93,78
1893	Nowe organy w nawie bocznej	Otto Wilhelm, Orneta oraz Eduard Witteck, Elbląg	4215,00
1893	Przemalowanie sklepienia pod chórem	Wg projektu prof. Weiße i dyrektora szkoły Stuhmanna	400,00
1893	Montaż płyty nagrobnej biskupa Pawła Legendorfa przed kaplicą Matki Bożej	Justus Bornowski, Elbląg	60,76

⁶⁸ Beilage zu Nr. 269 der *Erländischen Zeitung*, 23.11.1906.

Czas wykonywanych prac	Rodzaj przeprowadzanych czynności	Autor projektu lub wykonawca	Cena w markach
1895	Usunięcie starych płyt oraz fliz	Kolberg	490,00
1895	Pokrycie flizami i płytami nagrobnymi wnętrza kościoła	August Honig, Królewiec	11982,56 (w 50% pokryte przez kasę kościelną oraz budowlaną, <i>Gemeindebaukasse</i>)
1896	Podłączenie światła gazowego		2523,55 (w 50% pokryte przez kasę kościelną oraz budowlaną, <i>Gemeindebaukasse</i>)
1892–1897	Stacje Drogi Krzyżowej ¹	Georg Goldkühle, Wiedenbrück	9523,55
1897	Polichromowanie oraz złocenie figur Matki Bożej i św. Józefa sprzed ołtarza głównego ²	Justus Bornowski, Elbląg	386,00
1893	Wykonanie 22 ławek w lewej nawie ³	Stolarze Schmeier junior, Holländer i Marquardt	1120,00
1896	Wykonanie 38 ławek w prawej nawie po 44 marki za każdą ⁴	Stolarze Holländer, Schmeier, Neumann, Nadolny	1452,00
1897	Wykonanie wszystkich ławek w nawie głównej, łącznie z ceglany podłożem za 324 marki	Stolarze Holländer, Schmeier, Neumann, Nadolny	4399,00
1895–96	Wykonanie sześciu nowych konfesjonałów ⁵	Bernard Rincklake, Münster	4157,75
1895–96	Szkice konfesjonałów	Prof. August Rincklake, Berlin	355,00
1895–96	Inne koszty związane z konfesjonałami		174,60
1895	Nowe wyposażenie zakrystii	Stolarz Düvel, Berlin	1786,00
1895	Niklowane obicia w zakrystii	Markus, Berlin	353,10
1895	Szkice wyposażenie zakrystii	prof. August Rincklake, Berlin	200,00
1896	Wykonanie ołtarza głównego, transport i ustawienie	Jakob Rotermundt, Norymberga	12500,00

Czas wykonywanych prac	Rodzaj przeprowadzanych czynności	Autor projektu lub wykonawca	Cena w markach
1896	Projekt ołtarza głównego	Max Meckel, Freiburg	1358,70
1896	Stopnie granitowe przy ołtarzu głównym oraz antepedium z piaskowca		2621,05
1896	Prace murarskie i itp.		264,18
1896	Dziesięć świeczników z brązu	Potthoff, Münster	305,00
1896	Ołtarz Matki Bożej ⁶	Peter Paul Metz, Gebrazhofen	4500
1895	Ołtarz maryjny do kaplicy Matki Bożej ⁷	prace stolarskie – Peter Paul Metz, Gebrazhofen; prace dekoracyjno-artystyczne Justus Bornowski, Elbląg	2970,00
1895	Wykonanie sześciu świeczników do ołtarza maryjnego w kaplicy		183,00
1895	Prace konserwatorskie związane z ołtarzem w kaplicy Wieczerzy Pańskiej, nałożenie polichromii, złocenia ⁸	Georg Goldkuhle, Wiedenbrück	4875,00
1895	Transport, ustawienie i wykonie podium pod ołtarz w kaplicy Wieczerzy Pańskiej		141,05

Czas wykonywanych prac	Rodzaj przeprowadzanych czynności	Autor projektu lub wykonawca	Cena w markach
1894–1904	Wykonanie pięciu okien chóru	Fritz Geiges, Freiburg	9995,13
	Prace związane ze wstawieniem okien chóru, prace ślusarskie i murarskie		1100,00
	I. okno od strony południowej (+koszta montażu: 108 marek) ⁹	Fritz Geiges, Freiburg	2019,16
	II. okno od strony południowej (+koszta montażu: 108 marek) ¹⁰	Fritz Geiges, Freiburg	2298,00
	III. okno od strony południowej (+koszta montażu: 108 marek) ¹¹	Fritz Geiges, Freiburg	3092,00
	IV. okno od strony południowej (+koszta montażu: 108 marek) ¹²	Fritz Geiges, Freiburg	3086,40
	V. okno od strony południowej (+koszta montażu: 108 marek) ¹³	Fritz Geiges, Freiburg	3088,74

¹ Do sfinansowania drogi krzyżowej przyczynili się prywatni dobroczyńcy, a szczególnie Knobloch, Hennig i Lingk oraz prałat Johann Heinrich Oswald i ks. prof. Julius Marquardt, wnosząc w sumie 8320,55 marek.

² Opłacone przez Stowarzyszenie Kobiet i Dziewcząt.

³ Koszta wykonania dwóch ławek ponieśli cieśle, a trzech innych ławek miejscowość Zawierz.

⁴ Wykonanie pięciu ławek sfinansowało Seminarium Duchowne w Braniewie.

⁵ Obciążenia finansowe związane z wykonaniem konfesjonałów ponieśli w większej części duchowni: proboszcz Anton Matern (jeden konfesjonał), rektor Seminarium Duchownego Johann Wichert i nauczyciel religii Franz Schulz.

⁶ Ołtarz ufundował ks. prof. Franz Dittrich.

⁷ Koszta związane z ołtarzem poniósł z własnej kieszeni archidiecezjalny proboszcz braniewski Anton Matern. Świeczniki zostały ufundowane przez członków Trzeciego Zakonu św. Franciszka.

⁸ Ołtarz prawie w całości został sfinansowany przez beneficjanta Augustyna Bargela, ks. prof. Hugona Weissa i Stowarzyszenie św. Jerzego, które również podarowało na rzecz wspomnianej kaplicy szafę na utensylia, mosiężny świecznik, srebrny krzyż ołtarzowy i baldachim na procesje.

⁹ Sponsorem był miejscowy konwent Sióstr św. Katarzyny.

¹⁰ Okno ufundował rajca Bönigk.

¹¹ Inwestycja sfinansowała przez nauczyciela Braunfösch.

¹² Połowę kosztów poniosła społeczność wiejska należąca do parafii, a pozostałą część inni dobroczyńcy.

¹³ Należności pokrył z własnej kieszeni proboszcz parafii a jednocześnie archidiecezjalny proboszcz Anton Matern.

¹⁴ Darczyńcą było Towarzystwo Panien.

¹⁵ Zafundował dyrektor szkoły Roszinsky.

¹⁶ Wśród sponsorów znaleźli się m.in. archiprezbiter Anton Matern i ks. prof. Franz Ditrlich.

¹⁷ Drugie okno na chórze organowym oraz okrągłe okienko w kaplicy Matki Bożej zostały подарowane przez autora okien witrażowych, prof. Fritza Geigesa z Freiburga.

¹⁸ Okna te zostały wykonane dzięki fundacji archiprezbitera braniewskiego Antona Materna.

¹⁹ Dobroczyńcą był prałat i kanonik Paul Jedzink z Poznania.

Czas wykonywanych prac	Rodzaj przeprowadzanych czynności	Autor projektu lub wykonawca	Cena w markach
1894–1904	VI. okno od strony południowej (+koszta montażu: 108 marek) ¹⁴	Fritz Geiges, Freiburg	3069,00
	VII. okno od strony południowej (+koszta montażu: 108 marek) ¹⁵	Fritz Geiges, Freiburg	3222,06
	Cztery okna po stronie północnej po 1000 marek ¹⁶	Fritz Geiges, Freiburg	4000,00
	Koszta montażu okien po stronie północnej	Fritz Geiges, Freiburg	250,00
	Okno na małym chórze organowym ¹⁷	Fritz Geiges, Freiburg	200,00
	Dwa okna w kaplicy Matki Bożej wraz z kosztami montażu ¹⁸	Fritz Geiges, Freiburg	3000,00
	Trzy okna w kaplicy wielkoczwartkowej ¹⁹	Fritz Geiges, Freiburg	2850,00
Suma w markach:			152022,89

Źródło: Beilage zu Nr. 269 der Ermländischen Zeitung, 23.11.1906.

W związku z prowadzonymi powyżej pracami uzyskano dochód ze sprzedaży obiektów bądź materiałów:

1. Z tytułu sprzedaży organów:	300,00 marek
2. Za stare ławki:	130,00 marek
3. Ze sprzedaży starych fliz:	745,28 marek
4. W ramach rozbiórki ołtarza w kaplicy Matki Bożej:	20,00 marek
Suma przychodu: 1	195,28 marek

Suma wydatków po odliczeniu kwoty uzyskanej ze sprzedanych obiektów bądź materiałów wyniosła 150827,61 marek i została zbilansowana przez następujące przychody⁶⁹:

1. Kościelna kasa budowlana (Gemeindebaukasse) w 50% pokryła wydatki związane z wymianą posadzki i instalacją światła gazowego; wypłacono

⁶⁹ Beilage zu Nr. 269 der Ermländischen Zeitung, 23.11.1906.

- z niej 490 marek za usuwanie płyt kamiennych. W sumie kościelna kasa budowlana wniosła 7028,43 marek.
2. Prywatni dobroczyńcy zapłacili za ołtarze 12 488 marek, za Drogę Krzyżową 8320,55 marek, za konfesjonały około 2400 marek, za okna 30 000 marek, za mniejsze rzeczy łącznie około 1800 marek. W sumie z prywatnych fundacji przekazano na remonty 55 000,00 marek.
  3. Z kasy parafialnej wypłacono 88799,18 marek.

Obrót finansowy parafii, związany z powyższymi pracami remontowymi, był bardzo wysoki. Troska o zbilansowanie budżetu kasy parafialnej wymagała przeprowadzenia odważnych prognoz dotyczących wpływów, a także poszukiwania darczyńców, którzy przejęliby przynajmniej w części ciężar zobowiązań materialnych. Działania archiprezbitera Materna, a także zarządu parafii opierały się na rzeczowych analizach planowanych inwestycji oraz skrupulatnej kontroli uzgadnianych należności finansowych za wykonywaną pracę.

Po I wojnie światowej sytuacja materialna parafii pogorszyła się znacznie. Inflacja, która w 1923 r. osiągnęła najwyższą stopę, dawała się mocno we znaki. Przedwojenne dość wysokie przychody kasy parafialnej uległy radykalnemu obniżeniu wskutek dewaluacji pożyczek wojennych, papierów wartościowych, itp. Poza tym zmienił się nieco sposób utrzymania księży na parafii, który również obciążał przychody wspólnoty. Parafia musiała się zmierzyć z nowymi wyzwaniem. Oprócz koniecznych prac remontowych, wstrzymanych wcześniej z powodu działań wojennych oraz inflacji, zarząd parafii uważał również za niezbędne w okresie powojennym zakładanie przedszkoli i ochronek dla dzieci, w związku z tym braniewska fara nie mogła być jedynym beneficjentem inwestycji finansowych lokalnej wspólnoty kościelnej⁷⁰.

REFLEKSJE KOŃCOWE

Troska dotycząca kościoła św. Katarzyny Aleksandryjskiej w Braniewie w XIX i I połowie XX wieku wpisywała się w świadomość mieszkańców parafii. Ciężar zobowiązań finansowych ponosili wszyscy, których przynależność do świątyni regulowana była stosownymi rozporządzeniami państwowymi oraz prawem kościelnym. Dynamizm prac wykonywanych przy świątyni świadczył nie tylko o statusie majątkowym ówczesnych mieszkańców Braniewa, ale przede wszystkim wskazywał na kreatywność oraz dynamizm ówczesnych proboszczów parafii, a szczególnie archiprezbitera Antona Materna. Nie bez znaczenia miało również oddziaływanie miasta jako ośrodka intelektualnego, dzięki któremu odważne idee dotyczące m.in. regotyżacji świątyni czy montażu instalacji grzewczej oraz oświetleniowej przeprowadzane były z poczuciem akceptacji i merytorycznym wsparciem. Kościół został jednak niemal doszczętnie zniszczony w czasie ostatniej wojny. Dźwignięty z ruiny w 1979 r., od lat osiemdziesiątych służy miejscowym katolikom jako kościół parafialny, określany popularnie mianem katedry. Na ocenę merytoryczną dotyczącą

⁷⁰ APO 367/215, k. 208.

stanu materialnego świątyni w aspektach estetycznym, koncepcji odbudowy, przywracania dawnego charakteru wnętrza, jest wciąż za wcześnie.

CARE FOR THE MATERIAL STATE OF THE CHURCH OF ST CATHARINA IN BRANIEWO IN XIXth, AND 1-ST HALF OF XX CENTURY

SUMMARY

The concern of the material status of the St Catherine's church in Braniewo was visible in renovation investments and construction projects conducted in the temple in 19th and in the first half of the 20th century. The majority of the abovementioned works was realised in two periods of time: 1855–1859 and 1891–1897. The person of a great importance to the restoration of the church was the rector of the parish Rev. Anton Matern, who thanks to his creativity managed to establish collaboration with some prominent artists (e.g. Fritz Geiges and Justus Bornowski) and architects (e.g. Max Meckel). With the support of the intellectual centre (among others Rev. professor Franz Dittrich) and in co-operation with the administration of the church he conducted the regothication of the temple, restoring its original shape. The church was enriched with the new equipment. First, gaslight was installed there, later it was replaced by electric lighting, then heating and amplification equipment were introduced. The financial means were provided by the parish fund and parishioners. There were also individual sponsors of each investment. The situation deteriorated after World War I, mainly because of inflation.

